

Major

dr SLOBODAN BRANKOVIĆ

Strategijski aspekti slobodnih teritorija u narodnooslobodilačkom ratu

Pojava slobodnih teritorija na jugoslovenskom ratištu osoben je fenomen drugog svetskog rata, kakav ne srećemo ni u jednoj drugoj zemlji. Njihova originalnost je proisticala iz specifičnog puta i toka jugoslovenske revolucije, ali je i u svom strukturalnom sadržaju bila bitno drukčija od svih »oslobođenih zona« koje su stvarane u pojedinim okupiranim zemljama Evrope i Azije.¹ S tim u vezi, apostrofirali bismo nekoliko bitnih odrednica pojma »slobodne teritorije« sa međunarodnopravnog stanovišta. Na Prvoj i Drugoj haškoj konferenciji (1899. i 1901) usvojena je, između ostalog, i konvencija sa Pravilnikom o zakonima i običajima rata, u kojoj, u članu 42, piše: »Teritorija se smatra okupiranom kada je stvarno potčinjena vlasti neprijateljeve vojske i prostire se samo na teritoriji gde je ta vlast ustanovljena i u stanju je da se održava«. Dakle, bitna su dva elementa: a) ustanovljena vlast okupatora i b) njeno stvarno vršenje, što drugim rečima znači da je svaka teritorija izvan efektivne vlasti okupatora slobodna.

Pod oslobođenom teritorijom obično podrazumevamo onaj deo zemlje, bez obzira na opseg, kao i ljudske, materijalne i prirodne potencijale, koji je oružanom borbom oslobođen od vlasti okupatora. U najopštijem, to je onaj deo jugoslovenskog (nacionalno-etničko-državnog) prostora, koji je oslobođen oružanom borbom naroda Jugosla-

¹ Krajem septembra 1969. održan je u italijanskom gradu Domodossoli naučni skup na temu: »Slobodne zone u zemljama Evrope u drugom svetskom ratu«, na kojem je prilično opsežno govoreno i o slobodnim teritorijama u NOR-u.

vije u oslobodilačkom ratu 1941—1945, na kojem je razbijen okupatorski poredak i na čijim je ruševinama, u autentičnom revolucionarnom procesu, na temelju najšire antifašističke platforme, izgrađivana demokratska struktura NOP-a, kao embrionalno jezgro nove Jugoslavije. Suštinska odlika slobodnih teritorija bilo je, prema tome, javno funkcionisanje jedinstveno uspostavljene i razvijene mreže organa nove vlasti, jedinica NOV i POJ, masovnih antifašističkih i političkih organizacija, pozadinskih ustanova, ratne privrede i dr.

Dijalektički kontinuitet u procesu stvaranja slobodnih teritorija

Pokrećući oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, rukovodstvo NOP-a se ubrzo suočilo sa problemom formulisanja koncepta stvaranja slobodnih teritorija na celokupnom jugoslovenskom prostoru. Taj koncept je trebalo stvarati i razvijati u okvirima strategije narodnooslobodilačke borbe i pokreta, u njihovoj međuzavisnosti i uzajamnom uticaju, pri čemu je od prvog trenutka bilo jasno da su slobodne teritorije neposredan rezultat oružane borbe. Njihovu evoluciju i proces stvaranja, kvalitativna svojstva i kvantitativne razmere, možemo uslovno (sa teorijsko-metodološkog aspekta) posmatrati u tri podceline i etape: 1. ustaničke slobodne teritorije (1941); 2. oslobođene oblasti, prema Titovom strategijskom načelu da se gubitak jedne teritorije mora nadoknaditi stvaranjem druge, još veće (1942—1944); 3. završne operacije za konačno oslobođenje zemlje (1944—1945).

U ovim, relativno zaokruženim, etapama rata sadržane su i posebnosti razvoja vojne organizacije NOR-a. Za prvu fazu je karakteristično masovno stvaranje partizanskih odreda kao teritorijalnog oblika vojne organizacije. U drugoj etapi dolazi do obrazovanja operativnih formacija (brigada, divizija, korpusa), uz istovremeni razvoj teritorijalne komponente. Koncem 1944. i prvih meseci 1945. godine stvaraju se moderno naoružani i veoma snažni krupni sastavi — armije, svi vidovi i rodovi. Uporedo sa razvojem oružane borbe razvijale su se i vojne snage i slobodne teritorije, ali i ratna veština. U tim okvirima evoluirali su i oblici oružane borbe, odnosno način dejstava NOVJ. Iako su se partizanski i frontalni način dejstava preplitali tokom celog NOR-a, svaku od pomenutih etapa karakterisalo je nešto specifično: najpre je to bio tipični partizanski način ratovanja, u drugoj etapi dominiraju kombinovana dejstva, a u trećoj — frontalna i partizanska, sa težištem na frontalnim dejstvima.

1. Polazne konceptualne naznake Partije o organizovanju oružane oslobodilačke borbe najširih razmera izrazile su bitne premise: egzistencijalne težnje masa da sruše postojeći sistem okupacije i istovremeno izgrade novi tip demokratske vlasti upravo borbom za nacionalno oslobođenje. Ostvarenje takve dalekosežne vizije bilo je moguće samo aktiviranjem sveukupnog ljudskog i materijalnog potencijala, i to na osnovu najšire narodnooslobodilačke platforme, bez obzira na političku, klasnu, nacionalnu ili versku pripadnost. U suštini, radilo se o ideji narodnog samooslobođenja, čije se oživotvorenje pretpostavljalo »pretvaranjem« naroda u subjekt oružanih i svih drugih aktivnosti, revolucionarne delatnosti i samoinicijative.

Zbog svega toga je odnos strategije NOR-a prema prostoru dobio od prvog dana ustanka fundamentalni značaj. Pre svega, trebalo je pronaći i iskoristiti sve prednosti vođenja rata na sopstvenom tlu. Osnovno strategijsko usmerenje u tom pogledu bilo je da se cela teritorija Jugoslavije pretvori u operativni prostor, te da se u tim okvirima stvaraju i slobodne teritorije kao operativno-strategijski, politički i materijalno-ekonomski oslonac. Takav strategijski pristup prostornoj komponenti otvorio je široke mogućnosti za razgaranje oslobodilačke borbe u svim krajevima i područjima Jugoslavije, i za uspešno i efikasno suprotstavljanje okupatoru i domaćim izdajnicima, bez obzira na njihovu brojnu i tehničku nadmoćnost. Dublji smisao strategijske orijentacije da se već u početku oružanog ustanka oslobode prostorne oblasti u žarištima partizanske borbe, i da se u narednim etapama rata ne samo održavaju nego i šire (i to na celom jugoslovenskom prostoru, bez obzira na okupatorsku podelu), ogledao se u stvaranju uslova za korenite društvene preobražaje na oslobođenom tlu.

Realnost strategijskog koncepta o stvaranju slobodnih teritorija proisticala je i iz objektivne nemogućnosti okupatorovih trupa da ostvare totalnu okupaciju, odnosno da »pokriju«, posednu i stave pod svoj uticaj celokupni jugoslovenski prostor, iako su, u upoređenju sa drugim evropskim zemljama, angažovali najbrojnije snage (u početku ustanka, u leto i jesen 1941. godine, u proseku oko 2 vojnika na 1 km²). Taj odnos, međutim, ubrzo je izmenjen rasplamsavanjem oružane borbe, što je još više produbilo slabosti okupatora. Prema Titovoj ideji, težište oružane borbe i ukupne aktivnosti NOP-a preneto je na prostrana seoska područja, što je bila jedino logična i racionalna orijentacija s obzirom na konkretne uslove jugoslovenskog ratišta.

Josip Broz Tito je veoma brzo spoznao da predstoji »dugotrajni rat protiv okupatora«, a zatim je došao i do osnovnog postulata da

»od početka treba stvarati, polako ali sigurno, bazu oružane borbe izvan gradova«, te da »u daljoj perspektivi ... teret borbe treba prenijeti na što šire narodne mase, odnosno na seljaštvo i provinciju«.² Takvo strategijsko opredeljenje polazilo je od procene da najpre treba osloboditi ona područja koja su najslabije posednuta, odnosno kontrolisana, a to su bila, pre svega, seoska područja udaljenija od gradova i važnijih privrednih objekata, koji su predstavljali glavna uporišta i okosnicu sistema okupacije.

Ideja o slobodnim teritorijama aktuelizovana je već u prvim mesecima ustanka i ubrzo je uobličena u jedno od suštinskih načela strategije NOR-a. Međutim, pod uticajem optimističkih očekivanja o navodno brzom završetku rata i izbijanju Crvene armije na jugoslovensko-rumunsku granicu, u početku je razmatrana i mogućnost da se najpre oslobodi područje Homolja, što je Tito energično odbacio kao nerealnu kombinatoriku.³ Njegova orijentacija na zapadnu Srbiju proizilazila je iz dubokog analitičkog sagledavanja tri bitne karakteristike ovog područja: borbenih i revolucionarnih tradicija srpskog naroda, vojno-političkih i ekonomskih mogućnosti ove oblasti i njenih geostrategijskih karakteristika. Iz sačuvane prepiske sa komandantom Glavnog štaba Srbije S. Žujovićem i posleratnih sećanja saznajemo neke bitne stavove i ocene kojima se drug Tito već u julskim danima 1941. rukovodio planirajući stvaranje prvih slobodnih teritorija na tlu Srbije. On u više navrata piše da su »ljudi ovog kraja dali otpor svakom okupatoru«; da je to »brdski teren i šuma, pogodan za partizanski način borbe«; da gravitira prema dubokoj unutrašnjosti zemlje i da stoga, predstavlja značajnu prostornu komponentu; da postoje povoljne mogućnosti za povezivanje sa partizanskim snagama u Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori, i konačno — da se prema razvoju situacije težište borbe može prenositi u druge krajeve.

Polazeći od naznačenih procena, Glavni štab Srbije je ubrzo razradio detaljan plan koordiniranih akcija o stvaranju slobodnih teritorija »od Drine do Morave«. Rušenjem okupatorske i kvislinške vlasti oslobođena područja su se koncentrično širila oko partizanskih odreda. Već u ranu jesen slobodna teritorija je iznosila oko 20.000 km² sa blizu milion stanovnika, a centar je bio u Užicu.

U onim sredinama u kojima je ustanak već u početku poprimio opštenarodni karakter, ustanici su već u prvim oružanim akcijama

² Josip Broz Tito, *Sećanje na boravak u Srbiji ustaničkih dana 1941*, Beograd, 1956, str. 143—145.

³ Josip Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, Beograd, 1982.

stvorili prostrane slobodne teritorije: do sredine avgusta tri četvrtine Crne Gore bilo je slobodno; nešto docnije je oslobođen i znatan deo Bosanske krajine, Like, Sandžaka, Korduna, te istočne Bosne i Hercegovine. Oslobođena su prva područja u istočnoj i južnoj Srbiji. Ukupno su se slobodne teritorije prostirale na oko 80.000 km². Njihov značaj je bio višestruk: moralni (podsticale su na dalje razgaranje i omasovljenje oružane borbe), politički, vojni i ekonomski (privredni). Bili su to prvi »pouzđani oslonci« koji su omogućavali stvaranje relativno stabilnih uporišta i baza, bez kojih bi bilo veoma teško voditi uspešan partizanski rat i osigurati njegovo prerastanje u opštenarodni rat širokih razmera. Posmatrane sa tog aspekta, slobodne teritorije su imale mnogo šire dimenzije od uobičajenog uskovojnog tretmana — posedanja i kontrole zemljišta. Reč je o jednom kvalitativno novom procesu (klasnom i političkom), u kojem je »ukidanjem starog stvarano novo i stvaranjem novog ukidano staro«. Iz osnova je rušen sistem novouspostavljenih kvazidržavnih tvorevina okupatora i kvislinga, i na tom radikalno »očišćenom« ustaničkom terenu pokrenute su, organizovane i svestrano aktivirane mase na temelju široke platforme NOP-a. Autentični izraz tog novog stanja, nastalog neposrednim demokratskim putem, bile su tzv. »ustaničke republike«. To je bio plodotvoran spoj najdubljih stremljenja i životnih težnji masa — sa jedne strane, i ideala i strategije komunističke avangarde u njenoj istorijski najodgovornijoj ulozi — sa druge strane. Stoga su već prve slobodne teritorije, u svom totalitetu, predstavljale svojevrstan embrion buduće jugoslovenske državne zajednice.

Stabilizovanjem prvih oslobođenih teritorija nastali su povoljniji uslovi za organizovano delovanje, usmeravanje i širenje neposrednog uticaja rukovodećih subjekata NOP-a u masama, što je imalo strateški značaj. Gotovo sve rukovodeće strukture narodnooslobodilačkog pokreta: vojne, partijske i političke izašle su iz gradova »na oslobođeni teren«, čime su stvoreni još povoljniji uslovi za dalje razgaranje oružane borbe. Slobodne teritorije su na taj način postale autentični ratno-revolucionarni poligoni za realizaciju političke i vojne strategije NOR-a. Prirodno, to realizovanje je imalo i svojevršno »povratno« dejstvo, jer je omogućavalo masovnu inicijativu stanovništva u oslobođenim mestima.

Aktivnost rukovodećih struktura na oslobođenim teritorijama rezultirala je širenjem njihovog opsega, kontinuiranim razvojem organizacija NOR-a i »unošenjem svesti i pokretačkog duha« u novi život oslobođenog stanovništva.⁴

⁴ G. Miljanić, *Rukovođenje i komandovanje u oslobodilačkom ratu 1941—1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1980.

Pojava slobodnih teritorija bila je prvi znak poraza strategije okupatora, i to upravo u trenutku kada se nalazio na vrhuncu moći. Pokazalo se da nacifašistička ideja o držanju u pokornosti okupiranih zemalja nema izgleda na uspeh ako joj se suprotstavi masovno organizovani oružani ustanak, odnosno partizanski rat širokih razmera. Prvo stoga što se okupator suočio sa problemom nedostatka trupa. U jednom od izveštaja Berlinu, naglašava se kako je neophodno da u svakom selu postoji posada od 100 nemačkih vojnika, a da ih na komunikacijama i u gradovima mora biti znatno više, jer u protivnom preostaje »samo još masovno raseljavanje u razne krajeve Evrope ili da ovako tavorimo do kraja rata«. ⁵ Otuda i oštrina reakcija komandanata okupacionih nacifašističkih trupa; insistirali su na »totalnom uništenju u korenu ustaničkih tvorevina« i zastrašujućim obračunima sa »ustaničkim stanovništvom«. Da bi se to sprovedo angažovani su krupni vojni sastavi i stvarane tzv. kažnjeničke ekspedicije koje su brutalnom upotrebom sile pokušavale da »umire« narod i parališu njegovu volju za borbom. Bile su to, u stvari, opsežne vojne operacije, sa idejom okruženja, prosecanja najkraćim pravcima i uništenja partizanskih snaga u samom centru »ustaničkih republika«. Samo u ofanzivama na ustanička područja Srbije i Crne Gore okupatori su angažovali oko 200.000 vojnika.

Za strategiju NOR-a bila su izuzetno značajna prva ustanička iskustva iz procesa stvaranja slobodnih teritorija. Njihovo kritičko analiziranje i uopštavanje predstavljalo je delotvornu primenu i praktično ostvarenje dijalektike oslobodilačkog i revolucionarnog rata. Međutim, način realizacije je pretpostavljao prevladavanje iluzije ustanika o frontalnoj odbrani slobodnih teritorija. Primeri frontalnog suprotstavljanja partizanskih snaga daleko brojnijim i tehnički superiornijim motorizovanim nemačkim i italijanskim divizijama bili su, između ostalog, i plod tradicionalne psihologije ustanika iz bliske prošlosti, čiji je osnovni moto »oslobođeno čvrsto braniti od tuđina« katkada primenjivan neovisno od drastičnih nesrazmera u odnosu snaga. Pokazalo se da aktivna odbrana slobodnih teritorija — naročito osloncem na planinski teren, sa idejom evakuacije iz ustaničkih centara i preorijentacijom na ilegalan način života ustaničkih organizacija — može biti celishodna samo do izvesnih granica, uz brojne slabosti, od kojih je jedna od najizrazitijih — vezanost ustaničke oružane sile za lokalnu, zavičajnu sredinu, kao i kolebanje i osipanje seoskih boračkih masa u novonastalim ratnim prilikama. Neravnomerni oružani sudar krupnih operativnih formacija okupatora — sa

⁵ »Borba« od 28. oktobra 1941. godine.

jedne strane, i teritorijalnih partizanskih (gerilskih) jedinica — sa druge ukazivao je, između ostalog, i na nepodobnost ovih drugih za izvođenje koordiniranih i složenijih borbenih dejstava, pogotovo za »klasičnu odbranu«. Radikalno smanjivanje obima i kontinuiteta većih oslobođenih teritorija i njihovo svođenje na pojedina uporišta — bili su znaci neminovnog, ali privremenog poraza.

U vremenu najvećih iskušenja NOR-a prve godine rata, strategijsko rešenje je »otkriveno« u primeni i razvijanju kvalitativno novih oblika dugotrajnog, pokretnog svenarodnog ratovanja. Tako je ustanak u nepovoljnim uslovima dobio novi kvalitet. Pri tome se polazilo od fundamentalnog stava da je glavni faktor rata i oružane borbe čovek, a ne prostor, te da jedino vešto vođene i čvrsto organizovane oružane snage mogu stvarati nove slobodne teritorije. Upozoravajući na potrebu pravilnog shvatanja ovog odnosa, a pre svega na neophodnost uočavanja bitne realizacije da način upotrebe jedinica ne diktira slobodna teritorija, već obratno — da od moći i ofanzivne aktivnosti jedinica zavisi i sam opstanak slobodnih teritorija, E. Kardelj je metaforično izrazio jedno od temeljnih načela strategije NOR-a da treba »biti slobodan i od oslobođenog teritorija«.⁶ Da bi se to ostvarilo, bilo je neophodno realizovati strategijski koncept izvođenja borbenih dejstava na celokupnoj teritoriji Jugoslavije, i to na taj način što će se snage NOV i POJ usmeravati na permanentno razvijanje ofanzivnog dejstva u svim oblastima zemlje kako bi se *svuda* stvarale nove slobodne teritorije i na taj način širio uticaj narodno-oslobodilačkog pokreta u masama.

Stečena iskustva iz prvih velikih frontalnih sudara sa višestruko nadmoćnijim snagama okupatora i kvislinga, u jesen 1941. godine, u zapadnoj Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji ukazivali su, između ostalog, i na jedan osobeni sistem specifičnog narodnog ratovanja. Ubrzo se nametnuo sledeći problem — da li je moguće održati pod kontrolom tako velike slobodne teritorije pri izrazito inferiornom odnosu vojnih efektivâ. Prednost okupatora se mogla smanjiti samo u dužem periodu ratovanja, i to aktiviranjem novih masa, naročito na oslobođenim područjima, na kojima su postojali najpovoljniji uslovi u tom pogledu.

Mogućnost da se dekoncentracijom ustaničko-partizanskih formacija, njihovim »iščezavanjem« ispred udara nadmoćnijeg protivnika i prelaskom na izvođenje sitnih akcija, kao u »malom ratu« — značilo je svođenje ustanka na nivo gerile i udaljavanje od

⁶ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 5., dok. 29.

dalekosežnih perspektiva njegovog prerastanja u svenarodni rat za oslobođenje i revolucionarni preobražaj zemlje. Karakteristično je da su se ne samo u početnoj ustaničkoj praksi, nego i docnije mestimično javljale ideje o gerilskom ratovanju manjih snaga, posebno kada bi ih okružile ili napale znatno jače formacije protivnika na oslobođenom području. U tom pogledu je inspirativan primer uzmaca partizanskih snaga iz središta slobodne teritorije Užičke republike u završnici nemačke jesenje ofanzive 1941, koji je imao strategijsko značenje. Odlukom J. B. Tita, donetom nakon odbrane pojedinih pravaca do krajnjih mogućnosti (Kadinjača), glavnina partizanskih snaga sa Vrhovnim štabom na čelu, nije prihvatila čeonu okršaj na maloj polukružnoj osnovici (koji bi, pri izrazito nepovoljnom odnosu snaga 1 : 5 u korist okupatora, vodio sigurnom porazu), nego se prebacila u područje Sandžaka i istočne Bosne, i već u toku povlačenja je stvarala uslove za prelaz u protivofanzivu na najpovoljnijim pravcima. Sa operativnim jedinicama, tek formiranim krajem 1941. i prvih meseci 1942. godine, uz punu saradnju i sadejstvo sa lokalnim partizanskim snagama, stvarana je nova slobodna teritorija sa centrom u Foči, na čijem tlu je produžen kontinuitet revolucionarnog procesa i izgradnje masovne osnove NOP-a.

Nova okupatorska ofanziva na njene granice i centar provedena je po istovetnoj ideji okruženja, postupnog stezanja obruča i prodora u njeno središte, sa ciljem da se na malom, planinskom prostoru unište glavne partizanske snage. Tada se u praksi pokazala nadmoćnost strategije NOP-a. Veštim uzmicanjem i manevrima po unutrašnjim pravcima, uz stalne ofanzivne akcije, prepade i udare, narodnooslobodilačke snage su najpre prikupljene, reorganizovane i koncentrisane u udarnu operativnu grupaciju brigada, a potom su sa tog »preostalog parčeta slobodne teritorije« pokrenute u ofanzivu »zapadnim pravcem«, ka Bosanskoj krajini. Rezultat te zamašne polugodišnje ofanzive na širokom »centralnom« prostoru zemlje bio je nastanak prostrane slobodne teritorije, sa centrom u Bihaću. Kritički analizirajući stečena iskustva i uopštavajući njihov praktični značaj za krizne uslove, Tito je formulisao i praktično utemeljio strategijsko načelo da se gubitak jedne slobodne teritorije mora nadoknaditi stvaranjem nove, još veće.⁷

Uloga slobodnih teritorija kao baza za dalje rasplamsavanje oružane borbe bila je višestruka i reflektovala se u nekoliko pravaca, prvenstveno u pogledu brojnog omasovljenja jedinica NOV i POJ i

⁷ Isto, tom II, knj. 1, str. 196.

izgradnje njihove ratne veštine. U pravednom, odbrambenom i oslobodilačkom ratu koji vodi narod protiv okupatora, isticao je Tito, nastaju uslovi u kojima narodnoslobodilačke snage na svakom delu državnog prostora mogu stvoriti »slobodnu oazu« uz masovnu podršku i učešće stanovništva. Naravno, za ostvarenje te strategijske mogućnosti bilo je neophodno, pre svega, da vojna organizacija razvija i kvalitetno usavršava, osim teritorijalne, i operativnu komponentu sposobnu za dejstvo u svim pravcima i u svim uslovima.⁸

Odbrambenu snagu slobodnih teritorija nisu činile samo oružane formacije NOV i POJ, nego u najširem smislu i znatan deo stanovništva, koje je angažovano u sistemu njegove samozaštite i obezbeđenja, ali i na drugi način. Upravo u tom jedinstvu bila je snaga NOP-a. Prirodno, najveći deo jedinica nikada nije striktno vezivan za neki konkretan teren (područje), što im je — između ostalog — i obezbeđivalo veliku pokretljivost. (Italijanski komandanti su, na primer, procenjivali da je radijus dejstva partizanskih jedinica oko 70 km.) Pokretljivošću i ofanzivnošću je najbolje čuvana živa sila, jer je čovek uvek imao prioritet nad zemljištem. U stvari snaga partizanskog načina ratovanja bila je u dijalektičkoj sprezi rastuće, pokretljive boračke mase i prostora.

Problemi su postajali složeniji kada su snage NOV i POJ bile prisiljene da napuste slobodnu teritoriju. Stanovništvo koje je ostalo bilo je izloženo teroru i represalijama okupatora i kvislinških i kontrarevolucionarnih formacija, materijalna dobra su bezobzirno eksploatisana a i masovno je izrabljivana radna snaga. Objektivno, potpunija rešenja su pronađena u preorijentaciji i teritorijalnih struktura NOP-a na ilegalan način života i rada. Pri tom se polazilo od principa da se jednom stvorena slobodna teritorija nikada potpuno ne sme isprazniti, jer bi u protivnom to vodilo gašenju aktivnosti NOP-a, naročito pod reokupacijom i u uslovima bujanja kontrarevolucije. Kontrarevolucionarne tendencije u različitim oblicima, intenzitetu i razmerama lančano su se širile od centra slobodne teritorije Užičke republike u vreme njenog pada, pa preko Drine na prostranu slobodnu teritoriju s centrom u Foči, poprimajući i lokalno-regionalne osobenosti, uključujući i stihiju drastične antikomunističke eufrije u Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini. Ne ulazeći dublje u analizu ovih pojava, sa aspekta teme koju razmatramo dovoljno je apostrofirati samo jedan od osnovnih stavova na koji je ukazivalo rukovodstvo NOP-a, da se na »udar reakcije mora odgovoriti sopstvenim udarom«, pogotovo u onim krajevima, kako kaže Tito, u »kojima se nije pos-

⁸ Isto, tom II, knj. 7, dok. 32.

tavljalo pitanje ko će koga.« U tom kontekstu treba i posmatrati politički smisao i karakter ofanziva jedinica NOV i POJ i naročiti značaj postojanja slobodnih teritorija. Zato je E. Kardelj i upozoravao da bi, na primer, povlačenje slovenačkih jedinica sa slovenačke teritorije »diglo na vlast Belu gardu«.⁹ Događaji su ubrzo dali za pravo takvom gledištu, jer su se slovenačke jedinice ne samo »održale na svom prostoru«, nego su umesto ranije jednog stvorile više oslobođenih područja.

To pravilo da se deo snaga (jedinica) uvek mora zadržati na slobodnoj teritoriji, čak i u najtežim uslovima, primenjivano je u različitim slučajevima i na različit način. Povlačenje najvećeg dela oružanih snaga sa oslobođene teritorije gotovo redovno je imalo za posledicu reokupaciju tog terena, i to znatno jačim snagama okupatora. Međutim, kada su bile u pitanju manje slobodne teritorije, onda je »aktiviran« samoodbrambeni sistem i preduzete preventivne mere, sračunate na otežavanje, usporavanje i odbijanje »naleta« okupatorskih kolona. Takvi postupci su imali pozitivan efekat u kompleksu napora za održavanje oslobođenog područja u uslovima stalnih napada jedinica okupatora i kvislinga slabijim formacijama.

Problem je bio složeniji kada je dolazilo do zamašnijih okupatorskih ofanziva, naročito na one slobodne teritorije u kojima je bilo izraženo »vojnopolitičko težište«. U takvim okolnostima je od izuzetnog značaja bilo »ofanzivno protivdejstvo« jedinica NOV i POJ radi izbegavanja okruženja i stvaranja najpovoljnijih uslova za prelazak u kontraofanzivu, koja je gotovo uvek rezultirala stvaranjem novih slobodnih teritorija. Efekat takvih akcija imao je strategijski značaj i to ne samo zato što su stvarane nove i još veće slobodne teritorije, nego i stoga što su i one privremeno reokupirane živele i dalje u svesti masa kao nedosegnut domašaj slobode, uprkos složenih ratnih okolnosti. Područja koja su više puta oslobađana i gubljena bila su na neki način ono užareno tlo razrešavajućih sudara sa snagama kontrarevolucije. Na njima su dolazili do izražaja prednosti novog, virtuelnog sistema neposredne demokratije i masovnog borbenog i političkog jedinstva NOP-a.

Aktuelnost odbrane slobodnih teritorija time se nije iscrpljivala. U središtu pažnje rukovodstava NOP-a posebno štabova jedinica NOV i POJ, uvek je bilo pitanje stepena upornosti i odsudnosti odbrane, naročito pojedinih delova slobodne teritorije u različitim borbenim i složenim situacijama. Procene su ukazivale da je bilo taktički neop-

⁹ Isto, tom III, knj. 5.

hodno i vojno-politički opravdano, čak i sa stanovišta operativno-strategijskih razloga, držati krajnje uporno pojedine delove oslobođene teritorije kako bi se stvorili uslovi za masovnu evakuaciju, i što je još važnije — za prelazak glavnine snaga NOV i POJ u ofanzivu na povoljno izabranom pravcu ili radi očuvanja osnovice operativno-strategijskog značaja.

2. Stvaranje slobodnih teritorija u različitim delovima jugoslovenskog ratišta, bez obzira na privremeni gubitak pojedinih u vreme ofanziva okupatora, označavalo je kontinuirani uspon ratno-revolucionarnog procesa. Osobito je bilo značajno povezivanje oslobođenih područja u veće teritorijalne celine, jer su time produbljivane »veze« između oslobođenih i okupiranih delova na celom jugoslovenskom prostoru. Sve je to u stratezijskim okvirima vodilo radikalnim promenama ne samo u odnosu snaga, nego i u poziciji zaraćenih strana na jugoslovenskom ratištu. Njihov položaj se bitno menjao u tome što su u početku ustanka snage NOP-a bile okružene trupama okupatora. Sredinom NOR-a je došlo u izrazitijem smislu do »obostranog okruženja«, a od jeseni 1943. godine — kada je bilo oslobođeno više od polovine Jugoslavije, u okruženju su se našle trupe okupatora, kvislinga i kontrarevolucije. Za strategiju NOR-a je u tome bilo primarno da »prostor uzima kao celinu«, i da »glavne snage koncentriše na osnovne tačke«, oslanjajući se na prostrana i stabilna oslobođena područja. Sa tih polaznih osnovica preduzimane su i koordinirane ofanzivne akcije, kojima je širena slobodna teritorija.

Nakon bitaka na Neretvi i Sutjesci, i opšte plime NOP-a u drugoj polovini 1943. godine, u historiografiji se ocenjuje da je došlo do prekretnice na jugoslovenskom ratištu. Krupne promene su usledile ne samo u odnosu snaga već i u načinu ratovanja, ali i na međunarodnoj sceni. Okupatorski komandanti su svestranije gledali na činjenicu da u svenarodnom, oslobodilačkom i revolucionarnom ratu nije moguće, ma kako opsežnim ofanzivama, *uništiti* slobodnu teritoriju. Ta realna spoznaja je implicirala, u okviru »krupnih okupatorskih prestrojavanja« na jugoistoku Evrope, naročito nakon kapitulacije Italije, i više strukturalnih promena na jugoslovenskom tlu; pored ostalog, reorganizaciju komandovanja i pomeranje i angažovanje novih kontingenata nemačkih trupa za učvršćenje stratezijskih odbrambenih pozicija u iščekivanju daljeg nastupa savezničkih snaga protiv »Hitlerove tvrđave«. U zimu 1943—1944. godine njihove operacije više nisu imale za cilj »totalno uništenje« slobodnih teritorija, niti su izvođene po ustaljenoj varijanti »okruženja na široj osnovici i stezanja obruča ka centru«, nego im je bio cilj — »naneti što veće

gubitke« NOVJ i time stvoriti uslove za obezbeđenje geostrategijskih pravaca i stabilizovanje uporišta okupacije, kako bi se učvrstila nemačka odbrana Jugoistoka na izuzetno važnom balkanskom području.

U uslovima promenjenog odnosa snaga u sopstvenu korist, NOV Jugoslavije je u tim operacijama primenila manevar po unutrašnjim pravcima u okviru napadnutih prostranih slobodnih teritorija, bez opasnosti da njene jedinice budu okružene i uništene. Umesto načela prema kojem se gubitak jedne slobodne teritorije nadoknađivao stvaranjem nove i veće, primenjen je strategijski princip da se sve oslobođeno zadrži, a da se osloncem na njega pristupi konačnom oslobođenju preostalih okupiranih delova. Povezivanje jugoslovenskog fronta sa anglo-američkim frontom u »jadranskom pojasu« i sovjetskim frontom u istočnim oblastima zemlje u jedinstven saveznički »prsten« oko ostataka »Hitlerove tvrđave« u ovom delu evropskog ratišta imalo je širi značaj i davalo »celokupnom kompleksu« slobodnih teritorija međunarodne razmere.

U završnoj etapi rata, u kojoj je dominirao kombinovani frontalno-partizanski način dejstava, nakon formiranja jedinstvenog fronta duž poprečne ose Dunav — Srem — Jadran, postojale su dve vrste slobodnih teritorija: a) pozadi fronta, u istočnim oblastima, bila je konačno oslobođena teritorija, tj. stabilna pozadina, i b) ispred fronta, u zapadnim oblastima, nalazila su se prostrana oslobođena područja, koja su predstavljala snažan oslonac snagama Jugoslovenske armije koje su izvodile završne ofanzivne operacije za oslobođenje zemlje.

Savremena gledišta vojne strategije tretiraju slobodne teritorije u pogledu njihovih vrednosnih kategorija kao veličinu i kvalitet.¹⁰ Upoređenja kvantitativnog (brojčanog) uvećavanja vojne organizacije i opsega oslobođenih teritorija ukazuju na tendenciju uzajamnog rasta u NOR-u u njegovom najdužem periodu. Krajem 1941. godine površina oslobođenog prostranstva iznosila je oko 80.000 km², a ukupan broj boraca u partizanskim jedinicama oko 80.000. U 1942. godini porast broja boraca bio je isto tako neposredno vezan za najprostranije oslobođene teritorije: u prvoj polovini 1942. za slobodnu teritoriju s centrom u Foči i oslobođena područja u Bosanskoj krajini, Lici, na Kordunu i Baniji, a krajem godine — za najveću kompaktnu slobodnu teritoriju u NOR-u, s centrom u Bihaću (preko 50.000 km²). Krajem 1943. godine broj boraca NOVJ je dosegao oko 300.000, a os-

¹⁰ B. Ranitović, *Faktori i prostorno-vremenski uslovi oružane borbe u opštenarodnom odbrambenom ratu*, »Vojno delo«, br. 2/1982.

lobođeno prostranstvo oko 130.000 km², što je ukazivalo na dvostruko veći rast vojnih snaga u odnosu na površinu oslobođenih delova zemlje, a samim tim i na plimu oružane borbe masovnih razmera.

Značaj veličine slobodnih teritorija posebno se ispoljavao u odnosu na njihov geostrategijski položaj unutar jugoslovenskog ratišta, kao i šire s obzirom na potrebu povezivanja sa savezničkim frontovima. Najprostranije slobodne teritorije stvarane su upravo u središtu zemlje, što je predstavljalo posebnu vojnostrategijsku komponentu. Po opsegu i kompaktnosti, najveće oslobođene oblasti su širene u zahvatu ose Užice — Bihać u oba smera (užička, fočanska, bihaćka republika), imale su centralni položaj i predstavljale su oslonac ne samo u vojnostrategijskom smislu nego i težište oslobodilačkog i revolucionarnog rata. To tlo je u različitim etapama NOR-a bilo poprište najžešćih oružanih sudara strategijskih grupacija pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba — sa jedne strane, i najvećih koncentracija trupa okupatora i kvislinga — sa druge. Na tim prostranim slobodnim teritorijama dosegnut je ne samo najveći stepen mobilizacije i masovne upotrebe ljudskih i materijalnih potencijala, nego je utemeljeno i oblikovano jezgro nove Jugoslavije kao demokratske i federativne države; tu su delovala najviša vojno-politička rukovodstva NOR-a, bio je dosegnut najviši nivo organizovanih masovnih aktivnosti, a na određeni način bio je izražen i opštejugoslovenski centar ustanka i oslobodilačkog rata, od bitnog uticaja na susedne, pa čak i najudaljenije oblasti, kao što su i one vršile »povratni« uticaj na »centralne oblasti«.

Po svom spoljašnjem izgledu, prve slobodne teritorije su ličile na »ostrva u moru okupacije«. Mnoštvo »malih oaza slobode« ispunjavalo je prostor u različitim sredinama, ali se njihova ukupnost u opštejugoslovenskim okvirima nije izražavala u mehaničkom zbiru, nego u integralnoj, uzročno-posledičnoj povezanosti, dijalektičkom jedinstvu delova unutar ratno-revolucionarne celine.

Uticaj fizičko-geografskih, klimatskih i atmosferskih uslova i prilika na stvaranje i održavanje slobodnih teritorija bio je takođe značajan činilac. Konfiguracija terena je, između ostalog, bila važan elemenat u strategijskoj orijentaciji o stvaranju prve velike slobodne teritorije sa centrom u Užicu, ali je ona procenjivana u kompleksu sa svim drugim faktorima. U nemačkim izveštajima se spominje više faktora: »ogromne šume i nečuvene terenske teškoće«, »veliko prostranstvo teritorija, koje od kraja 1943. nije više bilo moguće opkoliti sa realnim ciljem reokupacije«, »fanatična borbenost« partizanskih snaga, aktivnost, *podrška i pomoć stanovništva*. Planinski teren,

pokriven šumama, naročito je bio pogodan za izgradnju skrivenih »pozadinskih baza« NOP-a, jer je otežavao pristup trupama okupatora, bez obzira na njihovu nadmoćnost. Slobodne teritorije su se najvećim delom prostirale na brdovitom, srednjem i visokom planinskom zemljištu, pre svega pod šumom i slabije komunikativnom, ali su postojale i u ravnici (u Sremu, Slavoniji, dolinama velikih reka), u zahvatu najvažnijih komunikacija (Ljubljana — Zagreb — Beograd — Niš — Skoplje), kao i u širem području Jadranskog mora.

Slobodne teritorije — osnova nove Jugoslavije

Odnos oslobođenih i okupiranih teritorija menjao se u NOR-u ne samo kvantitativno, svojim opsegom, nego i u osobenom korelativnom značaju. Oslobođenje bilo kojeg dela Jugoslavije značilo je ne samo prostorno smanjivanje »okupacionog poseda«, nego još više od toga — negaciju sistema okupacije, a to je, između ostalog, pretpostavljalo i stvaranje masovnih organizacija oslobođenog naroda i njegovih autentičnih organa nove vlasti, koja javno funkcioniše i oblikuje se na specifičan revolucionaran način. Autohtona revolucionarna negacija nacističkog »novog poretka« u okvirima Hitlerove »evropske tvrđave« otkrivena je i realizovana na oslobođenim delovima Jugoslavije. Proces oslobođenja Jugoslavije neminovno je, prema tome, vodio ka raspadanju okupacionog sistema i njegovih kvislinških tvorevina.

Razbijanje »ostataka monarhije«, u suštini duboko revolucionaran čin, nije, dakle, provedeno u okviru direktnog sudara klase protiv klase, nego je stara vlast rušena zato što je, u punoj kvislinškoj ulozi, de facto bila integralni deo heterogene strukture okupacije. Novi revolucionarno-demokratski sistem oslobođenog naroda utemeljivan je, prema tome, stvaranjem i organizovanjem slobodnih teritorija, jer dinamično ratno vreme nije trpelo odlaganja u tom pogledu. Stoga su i prve slobodne teritorije predstavljale »model« za dalji razvoj NOP-a i prenošenje iskustava iz jedne oblasti u druge. Pri tome je dosledno ostvarivan Titov stav da se slobodna teritorija mora ne samo »vojnički osvojiti«, nego istovremeno i potpuno organizovati, pri čemu je težište stavljeno na uspostavljanje nove narodne vlasti.

Ideja KPJ o samooslobođenju naroda oružanom borbom predstavljala je, pre svega, njegovo masovno aktiviranje u sudaru sa nadmoćnijim i tehnički superiornijim trupama okupatora i kvislinško-kolaboracionističkih formacija. Za realizovanje te smeđe ideje kon-

cepcije o nacionalnom i socijalnom oslobođenju oružana sila je morala da se stvara u procesu borbe na temelju široke platforme NOP-a, a preduslov je bilo masovno opredeljenje i svestrano angažovanje širokih slojeva stanovništva u okvirima narodnooslobodilačke borbe. Takav odnos prema NOR-u proisticao je, pre svega, iz egzistencijalnih potreba svih naših naroda i narodnosti, bio je podstaknut njihovim tradicionalnim patriotizmom i nacionalnom i revolucionarnom svesću, ali je ipak najznačajniji činilac bio — uspeh borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Svojom unutrašnjom strukturom i sadržajem slobodne teritorije su predstavljale izvorno jezgro organizovanja i samoorganizovanja naroda u oslobodilačkom i revolucionarnom ratu. Na njihovom tlu je utemeljivana nova državna i društvena zajednica kao kreativna negacija fašističkog »novog poretka« i ostataka sistema Kraljevine Jugoslavije, ali i nezavisna od dogmatskih teorija i kopija tuđe prakse. Tu je po prvi put stvaralački primenjivan princip neposredne demokratije i razvijana svenarodna strukturalna osnova svih institucija — nove vlasti, jedinica NOV i POJ, masovnih antifašističkih i političkih organizacija i dr.

Originalna klica demokratske vladavine masa bili su narodnooslobodilački odbori. Biralo ih je stanovništvo u oslobođenim selima i gradovima; tako je stvarana gusta mreža narodnooslobodilačkih odbora po horizontalnoj i vertikalnoj liniji. To nisu bili samo organi oslobodilačke borbe nego su i nosioci političkih i izvršnih funkcija (funkcija vlasti), pa su u tom smislu i činili okosnicu novog političkog života u oslobođenim sredinama. Kako se metaforički izrazio E. Kardelj, to je bila ona »vlast koja je najmanje vladala« u kojoj su začeci samoupravljanja oblik suvereniteta naroda. Upravo tu, na slobodnim teritorijama, po prvi put u novijoj istoriji na pozornicu društvenih zbivanja izašao je narod. Spontano je izražavano osećanje da je to oslobođeni narod. Iz pokreta naroda rađalo se jezgro demokratske i federativne državne zajednice Jugoslavije. Autohtona obeležja novog političkog života bili su: svojevrsni, izvorni oblici samoupravljanja; institucionalizacija revolucionarnog procesa uz primenu principa kolektivnog odlučivanja; začeci rudimentarno delegatskog sistema. Sve je to učinilo pejsaž nove revolucionarno-demokratske stvarnosti i otvaralo viziju nove Jugoslavije. Nasuprot totalitarnoj prirodi nacifašističkog »novog pokreta«, ostvarene su nove vrednosti i novi odnosi između ljudi u oslobođenim sredinama: bratstvo među narodima i narodnostima, nacionalna ravnopravnost, moralno jedinstvo, humanitarna solidarnost.

Oslobođene teritorije su uređivane u pozadinskom smislu prvenstveno radi zadovoljavanja akutnih ratnih potreba i obezbeđenja neophodnih materijalnih uslova za vođenje oružane borbe. Međutim, s obzirom na specifičnost oblika i karaktera ratovanja, to nije bila pozadina u klasičnom značenju. Postepeno je jugoslovenski prostor pretvoren u jedinstven »ratni logor« i specifičan front. Za snage i jedinice NOP-a cela jugoslovenska teritorija predstavljala je u isto vreme i vrstu fronta i vrstu specifične pozadine; front i pozadina naroda koji se bori za svoju slobodu uvek su isprepleteni, jer i sama borba obuhvata (u širem smislu) sve vrste otpora na svakoj stopi zemlje. Iz te objektivne ratne stvarnosti proistekla je činjenica da je pozadinu činila cela zemlja, u kojoj je slobodna teritorija predstavljala samo poseban deo jedinstvene celine. Kako je pisao J. B. Tito, pozadina — to je naša cela zemlja.¹¹

Na oslobođenim područjima organizovana je već u ustanku ratna privreda i utemeljavan sistem snabdevanja. Uporedo su razvijane sve vrste i kategorije pozadinske službe, ustanove i jedinice — intendantske, sanitetske, tehničke, veterinarske, radne, prosvetne i dr., kao na primer, jedinice lokalne samozaštite. Gde god su za to postojale minimalne mogućnosti, puštani su u pogon i osposobljavani i manji industrijski kapaciteti — fabrike, radionice, remontna preduzeća, mlinovi i sl. Stožer te ogromne i razuđene pozadine bila su uglavnom oslobođena seoska područja i manja gradska naselja, što je već samo po sebi predstavljalo dodatnu teškoću. To je pred strategiju NOR-a postavilo dvostruki zadatak: da neprekidno iznalazi nove puteve i forme za razvijanje sveopšteg masovnog radnog entuzijazma stanovnika oslobođenih teritorija, ali i da uporedo usmerava sve značajne oružane akcije ka privredno bogatijim područjima radi njihovog oslobađanja i pretvaranja u »snabdevačke baze«. Na oslobođenim delovima je dosledno ostvarivan princip svenarodnog ratovanja i snabdevanja, tako da jedinicama narodnooslobodilačke vojske »svaka kuća bude otvorena«, što je u suštini izražavalo jedinstvo naroda i njegovih oružanih snaga.

Slobodne teritorije su činile ne samo »bogat izvor« već i najsigurniju bazu materijalno-ekonomskih potencijala i ljudskih resursa. Uporedo sa organizovanjem poljoprivredne proizvodnje — žitarica, industrijskih kultura, stoke i stočne hrane, osposobljavana su za rad i sva zanatska i industrijska preduzeća a formirana su i nova. Pored

¹¹ Vojnopolitički časopis »Nova Jugoslavija«, br. 4 i 5, april 1943.

proizvoda »partizanske privrede«, tu su se slivala i sva materijalno-proizvodna dobra iz okupiranih sredina, zatim iz ratnog plena, dobrovoljnih priloga stanovništva, kao i sprovedenih ratno-ekonomskih mera (rekvizicije, konfiskacije, sekvistri i dr.). Klasna osnova ratnog ekonomskog sistema bila je uspostavljanje novih društveno-ekonomskih odnosa, bez eksploatacije i najamnog rada. Primenom konfiskacije i rekvizicije, dobrovoljnim davanjima stanovništva, ratnim plenom i drugim oblicima — stvarani su uslovi za društveno vlasništvo, čiji je tipičan i originalan oblik narodnooslobodilački fond, »zajednička kasa« naoružanog i aktiviranog stanovništva. Kvalitativno obeležje tih novih odnosa među ljudima sjedinjenim u oslobodilačkom ratu bila je masovna solidarnost, materijalna uzajamna pomoć i raspodela na principu jednakosti, kao novog moralnog kriterijuma u životu slobodnih teritorija.

Slobodne teritorije su bile onaj deo jugoslovenskog ratišta na kojem su vladali najpovoljniji uslovi ne samo za pripremu i organizovanje oružane borbe i provođenje narodne revolucije, nego i za život naroda. Novi uslovi u oslobođenim sredinama, duh svenarodnog zajedništva i bratstva među ljudima, osećanje kolektivne sudbine, novih socijalno-ekonomskih, humanističkih i moralnih vrednosti »rađali su novu masovnu svest ratnog vremena« o potrebi uporne borbe sve do konačne pobede nad »silama mraka i tiranije«. Iz tih saznanja je i proizlazio efekat masovne mobilizacije na dobrovoljnoj osnovi, jer se stanovništvo opredeljivalo za NOP ne samo iz patriotskih pobuda, nego i iz realne spoznaje života na novim demokratskim temeljima u novonastalim uslovima slobode. Na taj način su se potencijalne mogućnosti učešća naroda u oružanoj borbi i ostalim oblicima suprotstavljanja okupatoru pretvarale u stvarnost i trijumfalan do-mašaj njegove ratno-revolucionarne kreacije.

Mobilizacija je, po pravilu, provedena na principu dobrovoljnosti. Na slobodnim teritorijama čak u visokom procentu. U različitim prilikama proglašavana je opšta mobilizacija, koja je obuhvatala sve sposobno stanovništvo sa ugrožene slobodne teritorije. Zbog gotovo stalnog priliva novih pripadnika NOP-a iz okupiranih sredina, slobodne teritorije su predstavljale neku vrstu »sabirnih centara«.

Međunarodni aspekt slobodnih teritorija

Od nastanka prvih ustaničkih oslobođenih područja, u leto i jesen 1941. godine, slobodne teritorije su vremenom poprimile širi međunarodni značaj. Okupatorske komande su tu činjenicu morale da

priznaju još u ratnom vremenu iz jednostavnog razloga što su slobodne teritorije na jugoslovenskom ratištu predstavljale jedinstveni fenomen na čitavom evropskom prostoru u drugom svetskom ratu. Njihov nastanak, prema tome, nije bio samo pitanje gubitka prestiža, nego je predstavljao i prvi poraz Hitlerove soldateske u okupiranoj Evropi, u »pozadini velikih frontova«, neuspeh nacifašističke strategije držanja u »redu i miru« okupiranih država. Time je »u gluho doba u Evropi«, kada je i u Kominterni, prema pojedinim gledištima, jugoslovenski ustanak proglašavan za avanturu, prvi put otkrivena i realizovana mogućnost uspešnog suprotstavljanja organizovane snage naroda nadmoćnijim trupama okupatora, što je imalo širok odjek u demokratskom i progresivnom svetu i predstavljalo podsticaj masovnom antifašističkom otporu. Razvojem narodnooslobodilačkog rata oslobođena područja su ubrzo izrasla u vojnostrategijsko uporište, čija se uloga posebno manifestovala u vezivanju operativnih kontingenata okupatora, koji su, inače, bili planirani i namenjeni za druga bojišta. Osim toga, oslobođene teritorije su u aktuelnim procenama fungirale i kao »već gotov mostobran«, ili potencijalni oslonac za nagoveštavanu savezničku »balkansku invaziju«. Na jugoslovenskom frontu je tokom četiri godine rata bilo u proseku locirano oko 35 neprijateljskih divizija. Najveći deo ovih snaga angažovan je u operacijama za »totalno uništenje ustaničkih oblasti« (slobodnih teritorija).

Sa novoizgrađenom masovnom vojno-političkom i materijalno-ekonomskom strukturom, slobodne teritorije su činile svojevrsnu bazu, koja je posle povezivanja jedinica NOV i POJ sa savezničkim armijama i slivanja jugoslovenskog fronta u opštesaveznički front, zadobila još veću internacionalnu vrednost. Stoga je, po svom realnom domašaju, ona vršila i veoma snažan uticaj na odnose NOP-a i saveznika, na utemeljenje spoljnopoličke pozicije nove Jugoslavije, na odbranu tekovina revolucije i na borbu za njeno međunarodno priznanje. U suštini, bio je to autentičan revolucionarni oblik nove Jugoslavije u nastajanju, koja je time postajala ravnopravan član međunarodne zajednice.

Poseban doprinos jugoslovenskih slobodnih teritorija u procesu borbe za slamanje fašizma bilo je razvijanje raznovrsnih oblika saradnje i sadejstva sa državama i armijama antihitlerovske koalicije. Na slobodne teritorije spuštale su se i na njima su radile mnoge misije savezničkih sila, koje su upravo tu spoznale ratno-revolucionarnu stvarnost, upotpunile predstavu o novoj Jugoslaviji i svojim, najčešće realističkim impresijama, pozitivno uticale na formiranje sta-

vova i kreiranje politike »velike trojice«, ne samo na savezničkim konferencijama nego i kasnije kada je aktuelizirano pitanje »malih« zemalja.

Na slobodnim teritorijama uz granicu razvijani su i neposredni vidovi saradnje sa oslobodilačkim pokretima susednih zemalja (u Albaniji, Grčkoj, Bugarskoj). Neke od njih imale su čak i funkciju baza za formiranje jedinica tih zemalja, koje su kasnije poslužile kao jezgro budućih većih formacija. Takvu ulogu su imali na primer, oslobođeni krajevi jugoistočne Srbije prilikom formiranja prvih bugarskih partizanskih jedinica. U unutrašnjosti zemlje slobodne teritorije često su služile i kao baza za sletanje savezničkih aviona i spašavanje pilota, kao i za prijem savezničke pomoći, dotur i evakuaciju.

Ka sintezi istorijskih iskustava

Strategija oružane borbe u NOR-u i slobodne teritorije kao njen neposredan rezultat bile su za čitavo vreme rata u dijalektičkoj interakciji, koja je podrazumevala ne samo međusobnu uslovljenost, nego i relativnu samostalnost celine i delova. Kao što je već istaknuto, slobodne teritorije na jugoslovenskom ratištu predstavljale su novu i osobenu pojavu narodnooslobodilačkog rata. U tom smislu se o njima može govoriti kao o neponovljivom istorijskom fenomenu.

Na temelju izvršene analize, a posebno sagledavanja svih bitnih činilaca ovog korelativnog odnosa strategije i slobodnih teritorija, smatramo da je moguće naznačiti nekoliko kraćih sintetičkih zaključaka.

(1) Slobodne teritorije su stvarane u procesu oružane borbe — razbijanjem, potiskivanjem i uništavanjem sistema okupacije i svih onih izdajničkih i kolaboracionističkih struktura i snaga koje su bile u službi okupatora i »ostataka monarhije«.

(2) Uništavanjem i razaranjem poretka okupacije, ne samo vojnički nego i »dokidanjem u korenu«, stvarani su u isto vreme uslovi za organizovanje i samoorganizovanje narodnih masa i njihovo svesrano aktiviranje u suprotstavljanju okupatoru. Time su slobodne teritorije postajale žarište složenih, istreptelih, ali i strategijski usmerenih procesa u okvirima narodnooslobodilačke borbe, kojima se razrešavaju najdublje društvene protivurečnosti, zaoštrene do krajnjih granica okupacijom i krvavim bratoubilačkim ratom.

(3) Dalekosežna perspektiva »ustaničkih republika« i njihovog oblikovanja u novu državnu i društvenu zajednicu imala je svoje ko-

rene i osnovu u jedinstvu patriotski probuđenih i pod vođstvom Partije pokrenutih masa, koje su svesno spoznavale mogućnost samo-oslobođenja i uređenja novog života — po sopstvenoj demokratski izraženoj volji i na temelju revolucionarne kreacije. Time su oslobođene teritorije postale specifičan fundament revolucionarnog procesa oslobođenja u svim oblastima društvenog života — političkoj, socijalnoj, materijalno-ekonomskoj i kulturnoj.

(4) U procesu realizacije strategije oružane borbe slobodne teritorije su imale višestruku funkciju:

— predstavljale su najpouzdaniji oslonac jedinica NOV i POJ u izvođenju svih vrsta i kategorija borbenih dejstava;

— bile su glavna operativno-strategijska osnovica koja je neposredno uticala na ishod pojedinih etapa borbe i rata u celini.

(5) Oslobođene teritorije su bile i od izuzetnog značaja u stvaranju nove Jugoslavije. Činile su njen sastavni deo i neophodni konstituens, na čijem tlu su postavljani i izgrađivani temelji novog socijalističkog društva. To je bila nova država u nastajanju, čiji je celokupan sistem u funkciji vođenja oružane borbe do pobedonosnog završetka.

(6) Slobodne teritorije su imale i posebnu funkciju pozadine, pre svega kao baze materijalno-ekonomskih i ljudskih potencijala — bez kojih bi strategija oružane borbe praktično bila lišena svoje osnovne izvorne snage.

*

Osobena i neponovljiva iskustva iz procesa stvaranja i konstituisanja slobodnih teritorija u NOR-u zrače aktuelnošću i u savremenim uslovima, bremenitim gotovo svakodnevnim ratnim sudarima. To je poseban motiv u pokušaju da se iskustva teorijski uobliče i zasnuju na jednom višem, naučnom nivou, kako bismo ih mogli što potpunije i adekvatnije ugraditi u savremenu koncepciju i doktrinu opštenarodne odbrane. Tim pre, što je put do tih iskustava vodio kroz protivurečan splet odnosa snaga, borbe naroda i agresivne sile okupatora, i preko dubokih društvenih promena i masovnih iscrpljujućih napora.

Ostvarenje dalekosežne vizije o izgradnji nove Jugoslavije kroz narodnooslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju, a jedan od bitnih strategijskih činilaca tog procesa bile su i slobodne teritorije — predstavljalo je praktičnu potvrdu moći i sposobnosti naroda čak i u najsloženijim uslovima: bez države, vojske, materijalnih uslova, to-

talne okupacije i bratoubilačkog rata. Slobodne teritorije, prema tome, nisu bile samo uslov, već i organski elemenat kontinuiranog utemeljenja revolucionarno-demokratskog sistema oslobođenog naroda, i to »odozdo prema gore«, što je istorijski novum u odnosu na dotadašnje socijalističke revolucije. Titova zamisao o stvaranju slobodnih teritorija na celom jugoslovenskom prostoru i organizovanju i aktiviranju naroda na njihovom tlu bila je ne samo praktična potvrda spoznaje o neophodnosti razvijanja revolucionarnog procesa makar i na malom prostranstvu već, pre svega, izraz obogaćivanja marksističkih spoznaja o ratu i revoluciji u specifičnom ratno-revolucionarnom miljeu 1941—1945. godine. Zato je to iskustvo inspirativno i za posleratno i za savremeno doba. Ono je našlo najpotpuniju primenu, u prvom redu, u uslovima jugoslovenskog samoupravnog društva, ali je predstavljalo podsticaj i pouku i oslobodilačkim pokretima u borbi za nacionalno oslobođenje.